

Е. Лортікян

РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНОЇ ТА КОМЕРЦІЙНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Анотація. Автор досліджує проблему зародження і розвитку комерційної та економічної освіти в Україні на початку ХХ століття, показує роль українських економістів у її розвитку.

Початок ХХ ст. приніс у Росію, і зокрема в Україну, новий тип вищого навчального закладу, що ставив за мету підготувати всебічно освіченого економіста, який володів би не тільки економічною теорією, але й практичними навичками комерційної справи. Створення такого економічного закладу було життєво необхідним. Юридичні факультети університетів, хоч і давали солідну, але менш загальноосвітню економічну і правову підготовку, не могли забезпечити формування спеціалістів нового профілю з широкою комерційною і економічною освітою. Підготовка таких спеціалістів була викликана розвитком капіталізму і розширенням ринку. В нових умовах виникає ціла низка складних питань: де знайти сировину, яким вимогам повинен відповідати виготовлений товар, щоб задовільнити споживача, яку кількість товару потрібно виробити, кому, куди і при настанні яких сприятливих умов товар повинен бути доставлений і проданий, як забезпечити постійний збут і як завоювати ринок? Успіх, головним чином залежить від належної організації комерційної сторони справи: від уміння дешево закупити сировину, вигідно продати товар, тобто від уміння враховувати у своїй діяльності кон'юнктуру ринку і фактори, що впливають на її зміни. А для цього потрібно знати закон економічного життя, теорію фінансів, кредиту, грошового обігу та ін. Набути такі знання можна лише шляхом налагодження економічної та комерційної освіти. Все це вимагало створення вищих економічних навчальних закладів, які дістали назву комерційних інститутів.

Виникнення таких навчальних закладів сягає до кінця ХІХ - початку ХХ ст. До того часу існували лише початкові і середні спеціальні школи. У Парижі перша комерційна школа була відкрита в 1820 р., у Німеччині перші комерційні училища появляються в Данцігу в 1814 р., у Готе - в 1817 р.. Ще раніше у Москві була відкрита перша комерційна школа в 1773 р., а потім в 1804 р. - комерційне училище і практична академія комерційних наук. На початок ХХ ст. мережа таких середніх навчальних закладів значно розширюється. Зокрема, у Німеччині нараховується біля 30 комерційних училищ, а в 35 реальних гімназіях були утворені в старших класах комерційні відділення. У США діяли комерційні коледжі, у завдання яких входила підготовка молоді до торгової діяльності. У Росії до 1896 р. нараховувалося не більше 10 комерційних училищ, а всередині 10-х років 20 століття їх було вже 220¹.

Вищі комерційні навчальні заклади появились в Європі у кінці ХІХ ст. Одними з перших були вищі комерційні школи в Лейпцігу, Берліні, Франкфурті, вищий економічний інститут в Антверпені. На початку ХХ ст. комерційні інститути були засновані у Петербурзі та Москві, а пізніше - у Києві та Харкові. Характеризуючи завдання, що стояли перед комерційною освітою, видатний український економіст М.Соболев писав: "Вищі комерційні навчальні заклади мають мету надати завершену наукову освіту для торгових діячів, озброїти їх методами наукового дослідження і дати наукове розуміння всіх складних проблем торгового і кредитного обороту. Така широка наукова підготовка потрібна для діячів керівного характеру таких, як керуючих торговими конторами, директорів великих торгових підприємств, банків, транспортних підприємств та ін. Вона повинна виробити в учнів широкий кругозір, здатність до

ініціативи, вміння пристосуватися до нових умов ринку. У центрі наук вищої комерційної школи стоїть (знаходиться) політична економія зі всіма її розгалуженнями, яка доповнюється юридичними, технічними і спеціальними комерційними науками"².

В Україні, так як і в країні в цілому, освіта знаходиться в значній мірі в руках зацікавлених у ній торгових організацій та установ. Багато торгових палат, біржових комітетів, купецьких товариств, а також спеціально засновані товариства сприяння комерційній освіті та органи місцевого самоуправління установлювали та утримували на свої кошти комерційні школи різних видів. Держава порівняно мало приймала участь в матеріальній підтримці цих шкіл і обмежувала свою участь лише загальним наглядом і контролем за правильною організацією справи.

Восени 1903 р. товариство поширення комерційних знань, враховуючи назрілі потреби "в отриманні більш обширної наукової підготовки для людей, що бажають присвятити себе торгово-промисловій діяльності або викладанню спеціальних комерційних предметів", відкрило в Петербурзі комерційні курси, які пізніше були реорганізовані в Петербурзький комерційний інститут. Заснуванню цих курсів передували публічні лекції, що були прочитані у формі більш-менш систематичних курсів з деяких вибраних предметів. Успіх цих лекцій, які були відкриті для всіх бажаючих, але не супроводжених екзаменами і які не давали ніяких прав їх слухачам, спонукав раду товариства на думку про створення комерційних курсів, які були "першими у часі свого виникнення і за своєю програмою не тільки в Петербурзі, але й по всій Росії, мають собі більш-менш близьких попередників тільки в іноземних державах"³.

Проте слід відмітити, що ще рік до цього відбулася подія великого значення. Міністр фінансів Росії, автор відомої грошової реформи 1895-1897 рр. С.Ю.Вітте неодноразово підкреслював важливість вищої спеціальної економічної освіти і необхідність підготовки широкоосвічених економістів для державної і громадської економічної діяльності з тим, щоб "поповнити відчутну прогалину в вищій комерційній освіті, а також утворити необхідний контингент викладачів для комерційних училищ з спеціальних предметів". Це завдання С.Ю. Вітте покладав на економічне відділення С.-Петербурзького Політехнічного інституту, який був заснований за його ініціативою в жовтні 1902 р. В записці "Про заснування Політехнічного інституту в С.-Петербурзі" він писав: "Відсутність людей з такою широкою економічною освітою довго ще буде паралізувати роботу уряду до підняття у нас торгівлі та промисловості на належну висоту і до втілення в життя різних заходів в галузі державного господарства, якщо не будуть вжиті сьогодні ж ефективні заходи до створення у нас школи, яка давала б вищу спеціальну економічну освіту"⁴.

Економічне відділення інституту підготувало немало економістів, які стали пізніше видатними діячами країни. І в цьому велика заслуга професури відділення, серед яких були видатні українські економісти - завідувачий кафедрою політичної економії і декан економічного відділення А.С.Постніков та М.І.Туган-Барановський, який читав курси політичної економії та грошового обігу.

Ідея створення навчального закладу комерційних та економічних наук у Києві виникла ще в 1903 р., але тільки в 1906 р. були утворені Вищі комерційні курси⁵. З самого початку було поставлено питання про перетворення курсів у Комерційний інститут. Весною 1907 р. було розроблено і надіслано в Міністерство торгівлі і промисловості проект статуту інституту, який був затверджений лише у травні 1908 р., і з цієї дати курси перетворюються в Київський комерційний інститут⁶.

Ініціатором утворення інституту був відомий історик з надзвичайно широким колом інтересів, ординарний професор Київського університету св. Володимира М.В.Довнар-Запольський, який вважав, що набуття економічних та комерційних знань є найважливішою умовою будь-якої практичної діяльності у сфері торгівлі. У промові,

яку він проголосив на зібранні Київського купецького товариства 23 жовтня 1907 р. він говорив: "Тепер недостатні досвід і капітал, потрібні ще й знання ... потрібні не тільки для ведення комерційних операцій, але й для розпізнання товарів, види яких, способи вироблення, місце виробництва і якість дуже ускладнились... Про розвиток торгівлі потрібно турбуватися заздалегідь і необхідно заздалегідь культивувати необхідне їй знаряддя - знання"⁷. Він наголошував на значенні як вищої освіти взагалі, так і спеціальної комерційної, яка повинна обслуговувати державні, громадські та приватногосподарські інтереси.

"Мета вищої комерційної школи,- говорив він,- дати широку освіту і в той же час повідомити технічні свідчення. Вища освіта розвиває розум і здібності людини, робить його кращим громадянином і членом суспільства, спеціальна освіта позбавляє діяча в галузі торгівлі, промисловості, банківської чи страхової справи шляху багаторічного досвіду від самоосвіти і дає йому об'єктивні методи дослідження тих речей і умов народногосподарського життя, яким він присвячує свою працю"⁸. Ця ж обставина мала на увазі і в наміченій інститутом програмі, яка передбачала "з одного боку загальну освіту як атрибут кожної культурної людини, з іншого - спеціальну економічну і комерційну освіту"⁹.

Інститут мав два відділення - комерційне та економічне. Комерційні науки викладалися на обох відділеннях, але в різних обсягах: менший обсяг на економічному відділенні компенсувався більш ширшим викладанням економічних та юридичних. В програмі інституту підкреслювалося, що вища комерційна освіта "повинна базуватися на основах наук економічних, юридичних і комерційних"¹⁰. З цих наук програма бере все найбільш суттєве і необхідне для майбутнього діяча і потім надається можливість підійти до вивчення спеціальних практичних навиків. "Проте спеціалізація не повинна бути надто вузькою, тому що тоді вона може перейти до вивчення одних практичних навиків, що зможе затьмарити основні особливості вищої освіти"¹¹.

В перші три роки існування Київського комерційного інституту спостерігається значний ріст контингенту студентів. Якщо в 1906 р. їх було 239, в тому числі дійсних слухачів - 153, вільних слухачів - 86, то в 1909 р. число студентів зросло до 991, при цьому на економічному відділенні їх було 659, а на комерційному - 332¹². Це свідчило як про зростаючий попит на економічні та комерційні знання, так і про престиж навчального закладу.

Весною 1909 р. в інституті працювало біля 40 викладачів різних спеціальностей. В основному це були викладачі Київського університету та політехнічного інституту. В їх числі було 16 професорів, 3 приват-доценти¹³. Серед вчених інституту були ординарний професор Київського університету - М.В.Довнар-Запольський - голова Ради і директор інституту з часу його утворення, приват-доцент університету, вже відомий до того часу вчений-економіст К.Г.Воблій, професор університету О.О.Ейхельман, що працював деканом економічного відділення, приват-доцент університету Н.В. Самофалов, професор Київського політехнічного інституту В.Г.Бажаєв і В.А.Косинський, викладач А.А.Русов, який займав посаду секретаря вченої ради і навчального комітету економічного відділення, і багато інших.

У навчальний план інституту входили такі блоки наукових дисциплін: а) економічні науки, б) юридичні науки, в) історія і філософія, г) науки фізико-математичні та залізнична справа, д) товарознавство, е) гігієна, ж) комерційні науки, куди входило рахівництво, фабрично-заводське і сільгосподарське рахівництво, комерційна арифметика і банківська бухгалтерія та інші¹⁴.

Велику увагу в інституті приділяли викладанню економічних наук, і перш за все

політичній економії. Викладав цю науку К.Г.Воблий, ім'я якого пов'язане з інститутом в момент його заснування і до 1920 р., коли він припинив своє існування. Почавши працювати в інституті на посаді приват-доцента, К.Г.Воблий захистив докторську дисертацію і зайняв посаду професора, працював деканом економічного відділення, а пізніше очолював інститут. Крім деяких інших дисциплін, він читав два основних курси - теорію політичної економії та історію політичної економії. Навчальними посібниками всіх курсів були прочитані самим Воблим лекції, а також праці А.І.Чупрова і М.І.Тугана-Барановського з теорії та історії політичної економії¹⁵.

М.В.Довнар-Запольський читав економічну історію Росії і низку інших історичних дисциплін. Історію та теорію статистики викладав А.А.Русов, економічну географію і сільськогосподарську економію - В.Г.Бажаєв, прикладну економію - В.А.Косинський, економічну географію Південно-Західного краю - А.І.Ярошевич, історію господарського ладу Західної Європи - Є.Д.Сташевський, фінансове право - Л.Н.Яснопольський. Крім того, в інституті вивчався курс "Вступ в економічну політику", а також спецкурси з прикладної економіки: кредит, банки, гроші, економія торгівлі, економія промисловості, сільськогосподарська політика і деякі інші дисципліни¹⁶.

Вчені інституту успішно поєднували педагогічну діяльність з науковою. Результати наукових досліджень публікувалися в спеціальному науковому журналі "Известия Киевского коммерческого института". В кінці 1908 р. серед професорів і викладачів виникла думка про організацію в інституті товариства економістів. Тоді ж директором інституту М.В.Довнар-Запольським, професором П.С.Чековичем і приват-доцентом К.Г.Воблим на ім'я Київського губернатора була подана заява, якою засновувалося "Товариство економістів при Київському комерційному інституті". Згідно існуючого положення, якщо протягом двох тижнів з часу подання заяви від губернатора не поступало ніяких заперечень, то товариство вважалося заснованим. А так як таких заперечень за вказаний період не поступало, то 11 лютого 1909 р. було присвячено перше засідання, на якому було обрано раду товариства у складі В.Г.Бажаєва (голова), К.Г.Воблого, А.А.Русова, А.І.Ярошевича, В.Я.Головні¹⁷. За час свого існування "Товариство економістів" успішно займалося науковою діяльністю, досліджуючи актуальні проблеми економічної науки, і зокрема економічного становища України.

Викладання в Київському комерційному інституті було поставлено на наукову основу. Як правило, викладачі читали навчальні курси, що були ж ними розроблені і були результатом їх наукової діяльності по вивченню і узагальненню практичного досвіду, історії народного господарства Росії і зарубіжних країн, а також історії вітчизняної і зарубіжної економічної думки.

До вивчення набутого досвіду з метою підвищення свого теоретичного рівня і набуття практичних навичок господарювання в ринкових відносинах залучалися студенти інституту. Радою інституту було прийнято спеціальне рішення щорічно на засоби інституту посилати за кордон 15-20 студентів¹⁸. Мета таких відряджень - вивчення практичної діяльності промислових підприємств, торгівлі, страхової справи і т.д. У країнах Західної Європи з високим рівнем розвитку ставилися завдання ознайомитися з сучасною торговою технікою, з налагодженням страхової справи "з метою застосування досвіду інших країн у веденні справи у Росії", а в країнах з малорозвинутою торгівлею студенти повинні були вивчати умови імпорту російських товарів¹⁹.

Відбір студентів для відрядження за кордон здійснювала спеціально створена з числа професорів і викладачів комісія, яка керувалася такими міркуваннями: обов'язкове знання студентом мови та вміння розробити детально і кваліфіковано програму

вивчення вибраного ним питання. Студент піддався спеціальному колоквиуму для з'ясування питання про те, чи володіє він достатніми знаннями. Крім того, студенти що від'їжджали за кордон, отримували чисто практичне доручення від вітчизняних торгових фірм і установ. Після повернення вони повинні були подати детальний звіт про свої заняття за кордоном²⁰.

Літом 1911 р. інститут вперше направив за кордон 20 чоловік. Для цього спеціально була виділена грошова сума 3 тисячі руб.²¹. Географія відряджень була досить широкою: це Берлін, Париж, Антверпен, Брюссель, Гамбург, Дрезден, Данціг, Відень, Лейпціг, Нью-Йорк, Сирія, Палестина, Турція. Багато студентських звітів носили науковий характер і були рекомендовані до друкування. У "Известиях Киевского коммерческого института" за 1913 р. (кн.18) було надруковано 10 звітів. Серед них: П.Шейнова "Торговий обмін між Росією і Туреччиною", Ж.Кассіса "Становище російської торгівлі у Сирії", Ф.Ніжного і Ш.Котелянського "Лондонські курси Міжнародного товариства поширення комерційної освіти", С.Драгоманова "Муніципальні підприємства у Швейцарії", С.Новаківського "Сільське господарство сучасної Японії", М.Новинського "Оцінка земель у південно-німецьких державах" та ін.²². Характерно, що всі звіти, а по суті це були наукові доповіді, присвячені не голому теорезуванню, а узагальненню практики з відповідними висновками і практичними рекомендаціями.

Підкреслюючи значення таких відряджень, Л.Н.Яснопольський у передмові до студентських звітів писав: "Якщо в системі вищої освіти наукові екскурсії і відрядження незамінні за своїм педагогічним призначенням, то у системі вищої комерційної освіти роль їх поглиблюється тим, що ніякі академічні заняття не зможуть дати такої школи живих вражень у вибраній спеціальній галузі, яка особливо необхідна майбутнім практичним діячам на економічному поприщі"²³.

Київський комерційний інститут, проіснувавши півтора десятиліття з 1906 по 1920 р., вніс суттєвий вклад у розвиток економічної і комерційної вищої освіти, а його професорсько-викладацький склад і студенти немало попрацювали над розвитком економічної науки і вдосконаленням комерційної діяльності, переносючи багато позитивного з країн Західної Європи на вітчизняний ґрунт.

Майже одночасно зі створенням Київського комерційного інституту і під впливом тих самих загальних причин в торгових і промислових колах Харківщини виникла ідея про заснування вищої комерційної школи у Харкові. З одного боку, Харків був не тільки культурним та науковим центром, але й великим торгово-промисловим центром Східної України з обширним районом, що знаходився у сфері його впливу. І підготовка спеціалістів з вищою економічно-комерційною освітою для всього цього обширного району була нагальною потребою. З друго боку, в Харкові було вже декілька урядових вищих навчальних закладів, зокрема, старійший університет, який мав кваліфікувати кадри викладачів і які могли б бути використані і при заснуванні вищого комерційного навчального закладу. Враховуючи це, особи, що були зацікавлені у створенні такого закладу на попередніх приватних нарадах, прийшли до висновку, що засновником повинно стати Харківське купецьке товариство.

Купецький староста С.І.Жевержеєв підтримав цю пропозицію, і 28 лютого 1911 р. питання було винесено на збори Купецького товариства. З доповіддю виступили радник комерції І.К.Велитченко, професор Харківського університету Н.І.Палієнко і викладач комерційного училища І.І.Попов. Обговоривши всебічно доповіді, збори одностайно визначили за необхідне заснувати у Харкові вищий комерційний навчальний заклад, а для детального вивчення питання вибрали спеціальну комісію, яку очолив І.Велитченко. До складу комісії, крім доповідача, увійшли представники Харківського купецького товариства, з'їзду гірничопромисловців, університету, комерційних училищ і

громадськості міста. Серед них були С.Н.Жевержеєв, Н.Ф.Фон-Дитмер, професори В.Ф.Левицький і В.М.Гордон та багато інших²⁴.

За короткий час комісія провела всю підготовчу роботу: розробила проект статуту інституту, навчальні плани, кошторис витрат, обговорила питання про приміщення та ін. 16 травня 1911 р. збори купців і представників промисловості Харкова, заслухавши доповідь комісії, постановили сприяти відкриттю у Харкові у 1911/1912 навчальному році Комерційного інституту. Велику роль у цьому відіграв 36 з'їзд гірничопромисловців, який у листопаді 1911 р. постановив підтримати перед Міністерством торгівлі і промисловості клопотання Харківського купецького товариства про відкриття у Харкові Комерційного інституту або ж тимчасових курсів комерційних знань. 20 березня 1912 р. Рада з'їздів подала міністру доповідну записку про необхідність відкриття у Харкові Комерційного інституту з гірничопромисловим відділом²⁵.

27 травня 1912 р. міністр торгівлі та промисловості затвердив статут Харківських вищих комерційних курсів, і Купецькому товариству було дозволено відкрити їх. А вже 13 червня збори Купецького товариства у відповідності з статутом вибрали опікунську раду, яка, у свою чергу, вибрала директором курсів ординарного професора Харківського університету В.Ф.Тимофєєва. В статуті було записано: "Вищі комерційні курси, засновані Харківським купецьким товариством, належать до розряду вищих навчальних закладів і мають метою дати вищу комерційну і політико-економічну освіту"²⁶. Курси повинні були утримуватися на кошти купецького товариства, плату за слухання лекцій, пожертвування та інші грошові надходження²⁷.

Урочисте відкриття навчальних занять відбулося 10 жовтня 1912 р. У звіті про діяльність курсів у перший рік їхнього існування цей епізод зображений так: "Після молебні і привітальних промов г.директора Курсів проф. В.Ф.Тимофєєва і г. Голови Опікунської Ради І.К.Велитченко була прочитана перша лекція викладачем загальної теорії права проф. А.М.Фатєєвим і навчальне життя курсів пішло нормальною дорогою"²⁸.

Робота по вибору викладацького складу проводилася ще комісією по заснуванню курсів, і зокрема одним з головних ініціаторів їх створення професором Н.І.Палієнком, який почав переговори з деякими професорами університету, заручившись їх попередньою згодою. Роботу цю проводив В.Ф.Тимофєєв як директор курсу. Першими викладачами стали професори університету В.Ф.Левицький, В.М.Гордон, Н.І.Палієнко, Фатєєв, приват-доцент П.І.Фомін, асистент І.І.Попов. Протягом навчального року викладацький склад поповнився професорами А.Н.Анциферовим, М.Н.Соболевим, Д.М.Сінцовим та ін.²⁹. Весь професорсько-викладацький склад входив у так званий навчальний комітет курсів, який займався всіма питаннями, що пов'язані з навчальним процесом.

Досить значні витрати, з якими була пов'язана організація навчального закладу, не дозволили відкрити відразу два відділення (факультети), і на відміну від Київського інституту, де функціонувало два відділення - економічне і комерційне, на Харківських курсах обмежились відкриттям одного комерційно-економічного.

Навчальний план виходив з того, що курси - це перш за все спеціальний комерційно-економічний вищий навчальний заклад і що "спеціалізація може бути здійснена лише при умові ґрунтовно і достатньо широкого ознайомлення з тим колом наук, яке за своїм змістом може становити фундамент для спеціальних знань". Для спеціальних економічно-комерційних дисциплін допоміжними науками визнавалися теоретичні економічні дисципліни, юридичні науки, історія і деякі точні науки (математика, фізика, хімія). Вивчення цих наук, що мали характер вступу до галузі спеціальних знань, передбачалося на першому та другому курсах, на яких ще не було розподілу слухачів за спеціальностями. Разом з тим навчальний комітет вирішив уже на першому курсі поряд з загальноосвітніми науками запровадити викладання

спеціальних комерційних наук - рахівництво і комерційне обчислення, створюючи цим самим базу для дальнішої спеціалізації слухачів у цих науках.

З економічних дисциплін на першому курсі передбачалося читання політичної економії (4 години на тиждень) та історії економічних вчень у зв'язку з історією господарського побуту (2 години), на другому - науки про фінанси (4 години), економічної політики (3 години), статистики (2 години), економічної географії (2 години)³⁰.

Згідно навчального плану, з третього курсу запроваджувалися підвідділи або цикли: а) економіко-комерційний з метою дати спеціальну освіту для діячів в галузі торгівлі, транспортної та комерційної справи, б) банківсько-страховий для спеціалізації в питаннях банківської та страхової справи, в) промисловий з підрозділами на групи по загальній промисловості та гірничій і гірничозаводській промисловості, що мали на увазі підготовку діячів для комерційних і господарських відділів промислових підприємств, г) цикл місцевого господарства - земського та міського. На перших двох циклах передбачалося створення педагогічних груп для підготовки викладачів економічних та комерційних наук у торгових школах і комерційних училищах³¹.

Особлива увага у навчальному плані приділялася викладанню іноземних мов, маючи на увазі їх значення для діяльності у сфері торгівлі та промисловості. Кінцевою метою вивчення мов ставилося вільне читання книг на іноземній мові, розуміння розмовної мови і знання спеціальної термінології, необхідної для вивчення кореспонденції на іноземній мові. Заняття організовувалися по групах (підготовчі, середні, вищі та спеціальні) в залежності від рівня підготовки слухачів так, щоби група формувалася з слухачів приблизно з однаковими знаннями мови. Для цього при організації груп попередньо проводився письмовий та усний екзамени з іноземної мови. Крім підсумкового екзамени з іноземної мови, були встановлені щорічні письмові та усні екзамени для тих, хто переходив з однієї групи в іншу. Так, на першому курсі в 1912/13 навч. році були організовані з німецької мови дві середні та дві підготовчі групи, а з французької - одна середня та одна підготовча³². Надаючи великого значення оволодінню живою усною мовою, а також бажаючи прилучити слухачів, що уважно відносилися до вивчення мови, навчальний комітет визнав доцільним організувати літні поїздки за кордон невеликих груп слухачів під спостереженням одного з викладачів. Так, вже в цьому ж першому році існування курсів була організована семитижнева поїздка в Німеччину груп з чотирьох слухачів з викладачем німецької мови О.А.Засядко³³.

Дуже цікавою була прийнята навчальним комітетом система екзаменів, що передбачала три екзаменаційні сесії: у травні, вересні і в прешій половині січня. Для слухачів першого курсу були встановлені обов'язкові екзамени з теорії та історії політичної економії, загальної теорії права, російського та загального державного права і комерційної арифметики; крім цього, встановлювався екзамен з одного з предметів - російської історії, земельної історії або землеробства (за вибором слухача), а також обов'язковий залік з рахівництва. Тільки ті слухачі вважалися переведеними на другий курс, які склали під час весняної та осінньої сесій всі ці екзамени. Але до слухання лекцій й участі у практичних заняттях другого курсу допускалися і ті, хто не витримав всіх обов'язкових екзаменів. Правда, з умовою, що екзамени ці будуть ними складені в січневу або, у виключних випадках і з особливого дозволу навчального комітету, під час другої травневої сесії перед екзаменами з предметів другого курсу. Така практика проведення екзаменів дала позитивні результати. З 119 дійсних слухачів, що перебували на курсах до кінця навчального року, у весняну та осінню сесію витримали всі встановлені екзамени 73 слухачі, тобто 61,3% , склали частково екзамени 22 слухачі, тобто 18.5%, і не склали екзамени - 24, тобто 20.2%. З 68 вільних слухачів склали

екзамени 42 або 61.8%³⁴.

Діяльність курсів вже в перший рік їх існування повністю відповідала вимогам вищого навчального закладу економічного типу, і в березні 1916 р. курси були перетворені у Харківський комерційний інститут з правами вищих урядових навчальних закладів³⁵. Оскільки ще до прийняття цього рішення була проведена велика робота по формуванню структури навчального закладу, його професорсько-викладацького складу, по визначенню переліку курсів та ін., то з перетворення курсів в інститут корінної ломки не відбулося. Тривалість навчання залишалась попередньою - 4 роки або 8 семестрів, далі існував один економічний факультет або відділення з чотирма підвідділами. З економічних та комерційних дисциплін, крім вже наявних вище, на спеціальних підвідділах викладалися: організація торгових і промислових підприємств, вищі комерційні обчислення, банківське обчислення і рахівництво, страхове, промислове, земське та гірниче рахівництво, практика банківської справи, місцеві фінанси, комерція і дрібний кредит, статистика земська та міська і низка інших дисциплін³⁶. Загальна схема і план викладання істотно не змінилися.

1916/17 навчальний рік був першим, коли курси функціонували вже як Харківський комерційний інститут. І.К.Велитченко далі очолював опікунську раду, а його заступником був С.Н.Жевержеєв. До складу ради від економістів входили В.Ф.Левитський і М.Н.Соболев. Директором інституту залишався В.Ф.Тимофеев, а деканом - професор М.Н.Соболев. До початку навчального року в інституті вже нараховувалося 1226 студентів і 186 вільних слухачів³⁷, що в 6 (шість) раз перевищували їх чисельність у перший рік роботи курсів (158 дійсних слухачів і 78 вільних слухачів)³⁸.

Економічні науки в інституті викладалися, головним чином, професорами Харківського університету. Політичну економію та економічну географію читав професор П.І.Фомін, історію економічних вчень у зв'язку з історією господарського побуту і економію сільського господарства - професор В.Ф.Левитський, економічну політику - професор М.Н.Соболев, статистику, історію та теорію комерції, кооперативний кредит - професор А.М.Анциферов. Торгове та вексельне право читав відомий юрист професор В.М.Гордон.

Викладання теорії політичної економії на першому курсі почалося з загального методологічного вступу, із з'ясування таких понять, як "визначення", "причина", "закон" і т.д. Життя показало, і це підкреслював П.І.Фомін, що студентів першого курсу потрібно знайомити з загальними поняттями наукових знань, а тому необхідний був курс пропедевтики наукового знання. Професор П.І.Фомін широко використовував на заняттях читання і обговорення рефератів. Так викладання курсу економічної географії будувалося наступним чином. В першому півріччі П.І.Фомін знайомив слухачів з основами курсу, відсилаючи за деталями до опублікованого ним в 1914 р. курсу лекцій "Очерки экономического описания России". Друге півріччя було присвячено рефератам та співбесідам за прочитаним. В тому числі студентські реферати про російський державний банк і приватні банки комерційного кредиту, про російську біржу, а також прочитаний самим П.І.Фоміним реферат про становище народного господарства і фінансів під час війни³⁹.

В основу викладання курсу економічної політики була покладена книга М.Н.Соболева, видана ним як навчальний посібник для студентів⁴⁰. Згідно виробленої на нараді викладачів-економістів інституту схеми, в курс теоретичної політичної економії були віднесені всіх проблеми торгівлі та промисловості, що звичайно викладалися в курсах прикладної економії (наприклад, вчення про форми підприємств, банки, торгівлю, її форми та економічне значення та ін.). До курсу економічної політики було віднесено вивчення заходів держави в галузі промисловості

та торгівлі⁴¹.

Для педагогічного підвідділу М.Н.Соболев вів спеціальний педагогічний семінар з політичної економії, на заняттях якого розглядалися питання про місце цієї науки в комерційній школі, її програми, методи викладання та прийоми контролю учнів. Учасники семінару провели по одному пробному уроку, який повинен був проводитися студентами без спеціально записаного тексту, а після уроку присутні критично розглядали його. На семінарі обговорювалися педагогічні питання, а саме: питання про самостійні реферати учнів, про екскурсії, екзамени, були обговорені головні підручники політичної економії⁴².

У викладанні торговельного права, а потім вексельного та конкурсного, професор В.М.Гордон виходив з того, що студент повинен не тільки розбиратися в питаннях торгового права, але й вміти реально застосовувати надбані знання на практиці, "щоб результатом вивчення могло стати безпосереднє примінення знань до потреб життя". У відповідності з цим будувалися практичні заняття: питання, викладені в лекціях піддавалися поглибленому вивченню шляхом підготовки доповідей та їх всебічного обговорення⁴³.

Доцент І.А.Трахтенберг читав спеціальний курс політичної економії, який був присвячений проблемам грошей і грошового ринку. Студенти знайомилися з загальною теорією грошей, після чого переходили до вивчення грошового обігу, при цьому особлива увага приділялася паперово-грошовому обігу та обігу банківських білетів. При вивченні проблеми грошового ринку, крім загального теоретичного висвітлення питання, студенти знайомилися з організацією грошового ринку США, Англії, Франції, Німеччини, Австрії. Природньо, що велика увага приділялася Росії. Лекції зі спецкурсу супроводжувалися практичними заняттями, які проводилися переважно за реферативною системою⁴⁴. Крім названого спецкурсу, І.А.Трахтенберг читав курс "Біржа та біржові операції", а також вів практичні заняття з політичної економії. В курсі з бірж студенти знайомилися з організацією бірж в різних країнах, з біржовими операціями, об'єктами біржових операцій, типами котирування. Особлива увага приділялася з'ясуванню економічної ролі бірж в сучасному господарстві⁴⁵.

Практичні заняття проводилися на другому курсі, тобто вже після засвоєння студентами елементарного курсу та мали мету познайомити їх з класичною економією. Студентам пропонувалося декілька тем: "Вчення про поділ праці", "Праця продуктивна і непродуктивна", "Вчення про капітал". Заздалегідь передбачалося ознайомитися з відповідною главою певного автора (Адама Смітта, Д.Рікардо, Д.С.Мілля, Резбертуса та ін.), на практичних заняттях хтось зі студентів коментативно викладав прочитану главу, а потім під час бесід тема піддавалася детальному критичному обговоренню⁴⁶.

Як видно, викладання економічних дисциплін в Харківському комерційному інституті знаходилося на рівні, який забезпечував підготовку висококваліфікованих спеціалістів для роботи у сфері промисловості та торгівлі. Досягалося це шляхом поєднання у викладанні фундаментальних теоретичних наук зі спеціальними комерційно-економічними дисциплінами, що мали прикладне значення. Немалу роль в цьому зіграло намагання економістів інституту йти в ногу з життям, знаходити правильні рішення проблем, що висувалися економічним життям, шукати нові підходи в справі підготовки економістів для народного господарства.

Summary. The author investigates the problem of the birth and the development of the commercial and economic education in Ukraine at early XX th century, shows the rote of the Ukrainian economists in its development.

Список літератури

1. Соболев М.Н. Очерки экономической политики промышленности и торговли.- Харьков, 1916.- С. 247-248.
2. Там же.- С.248-249.
3. Сведения и программы коммерческих курсов (высших) и счетоводных курсов, состоящих в ведении Министерства торговли и промышленности.- Петроград, 1915.- С. 3.
4. Труды Ленинградского политехнического института им.М.И.Калинина: Материалы по истории института.- Л.,1948.- №1.-С. 25-26.
5. Записки о Киевском коммерческом институте.- Киев,1909.- С.1.
6. Там же.- С. 6.
7. Там же.- С. 10.
8. Там же.
9. Там же.- С. 11.
10. Там же.- С. 12.
11. Там же.- С. 13.
12. Там же.- С. 7.
13. Там же.- С. 7-8.
14. Известия Киевского коммерческого института, состоящего в ведении Министерства промышленности и торговли. - Кн.1,-Киев, 1909.- С. 7-9.
15. Известия Киевского коммерческого института. Кн.15, Киев, 1912. - С. 1.
16. Там же.- С. 1; Известия Киевского коммерческого института, состоящего в ведении Министерства промышленности и торговли. - Кн.1,- Киев, 1909.- С.1-7, 33-34.
17. Известия Киевского коммерческого института, состоящего в ведении Министерства промышленности и торговли. - Кн.1,-Киев, 1909.- С. 51; Известия Киевского коммерческого института. Кн.11, Киев,1909.- С. 1-5.
18. Известия Киевского коммерческого института. Кн.15, Киев, 1912.- С.48.
19. Там же. - С.48-49.
20. Там же. - С. 49.
21. Известия Киевского коммерческого института. Кн.18, Киев,1913.- С. 1.
22. Там же. - Кн.18.- С.1.
23. Там же.
24. Высшие коммерческие курсы Харьковского купеческого общества, состоящие в ведении Министерства торговли и промышленности: Записка о деятельности курсов в 1912-1913 уч.году.- Харьков, 1914.- С. 4.
25. Там же.- С. 5-6.
26. Устав Харьковских высших коммерческих курсов.- Харьков, 1912.- С. 3.
27. Там же.- С.19.
28. Записка о деятельности курсов в 1912-1913 уч.году.- Харьков, 1914.- С.6.
29. Там же.- С. 9.
30. Там же.- С. 11.
31. Там же.- С. 12.
32. Там же.- С. 13.
33. Там же.
34. Там же. С. 14.
35. Высшие коммерческие курсы Харьковского купеческого общества: Бюллетени Кабинета экономического изучения России. - 1916.- №4. - С.1.
36. Там же.
37. Известия Харьковского коммерческого института. - 1918.- №1.- С.25.
38. Записка о деятельности курсов в 1912-1913 уч.году.- С.16.
39. Известия Харьковского коммерческого института. - 1918.- №1.- С.33.

40. Соболев М.Н. Указ. соч.- С. 278.
41. Известия Харьковского коммерческого института. - 1918.- №1.- С.35.
42. Там же. - С. 50.
43. Там же. - С. 41.
44. Там же. - С. 39-40.
45. Там же. - С. 60.
46. Там же. - С. 41.